

فصل نامه پژوهش های تاریخی (علمی - پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و دوم، دوره جدید، سال هشتم
شماره دوم (پیاپی ۳۰)، تابستان ۱۳۹۵، صص ۱۳۲-۱۱۷
تاریخ وصول: ۱۳۹۳/۱۰/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۲/۰۹

بررسی یادگاری های مسجد جامع اصفهان

فریبا سعیدی انارکی* - زهرا ملک پور شهرکی**

چکیده

مسجد جامع اصفهان نه تنها از نظر ارزش های معماری و هنری دارای اهمیت است، بلکه به عنوان پایگاه مستحکم اقتصادی و اجتماعی و مذهبی، در دوران حیات خود، نقش مهمی را ایفا کرده است. از دید معماران و مورخان هنر، این بنا به عنوان دایره المعارف هنر و معماری بررسی شده است. از دید بعضی از کارشناسان، یادگارنویسی بر دیوار بناهای تاریخی نوعی تخریب به شمار می رود؛ اما پاره ای از این دست نوشته ها حاوی اطلاعات اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و ادبی مهمی بوده که انعکاسی از حوادث و وقایع زمان خود هستند و همچون اسنادی ارزشمند ناگفته هایی درباره زمان تاریخی خود دارند. هدف از این پژوهش، شناخت این گروه از ارزش هاست. در پژوهش حاضر ضمن معرفی دست نوشته ها، تلاش بر آن است تا این اطلاعات از درون آن ها استخراج شود. پرسش مطرح شده آن است که در یادگاری های مسجد جامع چه اطلاعات تاریخی نهفته بوده و میزان ارتباط متن نوشته ها با این مکان مذهبی تا چه حد است. این دست نوشته ها به لحاظ شیوه نگارش و سبک ادبی و تنوع محتوایی درخور بررسی بوده و معرف ادبیات عامیانه و اعتقادات مردمی هستند که یادگاری هایشان همچون اسناد و مدارک تاریخی در مسجد به جای مانده است. بیشتر موضوعاتی که در این دست نوشته ها به آن ها اشاره شده عبارت است از: آیات قرآنی و حدیث، اشعار، نوشته های ترکیبی، اسم نویسنده و تاریخ، درخواست ها، شرح حال نویسی، تمرین خط و درخواست حفظ نوشته و تعدادی یادگارنگاره با نقوش مختلف بر روی ازاره های سنگی و دیوارهای گچی و ستون های مسجد. در این مقاله که بیشتر حاصل کارهای میدانی نگارندگان است، تمام قسمت های مسجد بررسی شده و تا حد امکان سعی شده است، یادگاری ها و دست نوشته ها با دقت کافی خوانده شده و نوع خط و سطح خوشنویسی و محتوای آن ها نیز مشخص شود.

واژه های کلیدی: اصفهان، مسجد جامع، یادگاری، دست نوشته، یادگارنگاره

*. دکتری باستان شناسی، کارشناس خبره اداره کل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری اصفهان، اصفهان، ایران.
fariba saeidianaraki@hotmail.com

** دانشجوی دکتری باستان شناسی دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول). zmalekpour@yahoo.com

مقدمه

انگیزه اصلی انسان در نوشتن یادگار بر بناهای تاریخی به درستی مشخص نیست و به راحتی نمی‌توان درباره آن قضاوت کرد. رایج‌ترین نظر در این باره، تمنای جاودانگی است که از دیرباز در اسطوره‌ها و ادیان مختلف به چالش کشیده شده است. نوشتن یادگاری در بناهای مذهبی، به عنوان رفتاری آیینی، اندیشه آخرت را در ذهن آدمیان تقویت می‌کند. مسجد جامع به لحاظ ویژگی‌های معماری و تزئینی بدان حد درخور توجه است که دست‌نوشته‌های بنا از دید پژوهشگران به دور مانده و توجه آن‌ها به دیگر جنبه‌های پررنگ مسجد معطوف شده است. این مسئله نگارندگان را بر آن داشت که پژوهش حاضر را انجام دهند؛ چون با مطالعه این آثار می‌توان ارزش‌های نهفته در این بنا را آشکار کرد. در این راستا، پرسش پژوهش این است که یادگاری‌ها چه اطلاعاتی از نادیده‌های تاریخی دوره خود روشن می‌کنند و خطوط رایج در این دست‌نوشته‌ها کدام‌اند و بیشتر متعلق به کدام یک از اقشار جامعه هستند.

در این پژوهش، ضمن نگاهی مختصر به تاریخچه مسجد جامع اصفهان، موقعیت مکانی این یادگاری‌ها بررسی شده و با مطالعه آماری آن‌ها، تراکم زمانی و مکانی و خوانایی آن‌ها نیز تحلیل شده است. همچنین، متن یادگاری‌ها با توجه به موضوع و محتوای آن‌ها بررسی و به نه گروه طبقه‌بندی شده و سپس بر اساس داده‌های خطوط و تحلیل‌های ارائه شده از آن، نتیجه‌گیری نهایی به عمل آمده است.

پیشینه تحقیق

پیشینه یادگارنویسی دامنه زمانی گسترده‌ای را در بر می‌گیرد. ابوالحسن هروی صاحب سفرنامه‌ای با عنوان «الاشارات الی معرفه الزیارات» است. وی در نیمه دوم

سده ۶ ق/۱۲ م، به شهرهای بسیاری سفر کرده و یادگاری‌هایی را در بناهای مختلف از خود بر جای گذاشته است.^۱ مدرسه مادرشاه اصفهان (مدرسه چهارباغ) از جمله بناهایی است که یادگاری‌های آن مطالعه شده است. در سال ۱۲۹۱ ق/۱۹۱۲ م^۲ و به دستور ظل‌السلطان، محمداقبر در کتاب یادگاری‌های مدرسه چهارباغ اصفهان، یادگاری‌های این مدرسه را بررسی کرده و بر اساس محتوای یادگاری‌ها، آن‌ها را به صورت کلی طبقه‌بندی کرده است. شاهمندی و شهیدانی بقعه پیربکران را در دوره‌های تاریخی، با دامنه زمانی ایلخانی تا قاجار، مدنظر قرار داده‌اند. در مزار مولانا زین‌العابدین ابوبکر تایب‌ادی، صالحی کاخکی ضمن معرفی برخی از دست‌نوشته‌ها، به بازخوانی خطوطی پرداخته است که پیش از آن خوانده شده بود. ایشان همچنین به معرفی دست‌نوشته‌های گنبدخانه تربت شیخ جام پرداخته است. خسروجردی و محمدی در دایره‌المعارف بناهای ایران در دوره اسلامی، به یادگاری‌های مدرسه غیاثیه خرگرد خواف در حجره‌های طلاب، با دامنه زمانی ۹۹۴ تا ۱۱۱۰ ق/۱۶۱۵ تا ۱۷۳۱ م اشاره کرده‌اند. در پژوهش حاضر خوانش، معرفی بنا، بررسی و طبقه‌بندی تاریخی و موضوعی و نگارشی یادگاری‌ها و گاه بازخوانی آن‌ها در پژوهش‌های پیشین بررسی شده و ضمن شناسایی صاحب شعر یا متن دیوار نوشته، به تحلیل‌های مکانی و زمانی دست‌نوشته‌ها و نیز طبقه‌بندی کامل‌تری از محتوای آن‌ها پرداخته شده است.

روش تحقیق

گردآوری اطلاعات با شناسایی و مستندنگاری دست‌نوشته‌های مسجد جامع اصفهان، به شیوه میدانی و عکس‌برداری از آن‌ها انجام شد. متن و تصاویر به

۲۲۷ ق/ ۸۳۹ تا ۸۴۸ م) و خلیفه مقتدر (۲۹۵ تا ۳۲۰ ق/ ۹۱۶ تا ۹۴۱ م) بازسازی شد و توسعه یافت (مافرخی، ۱۳۸۵: ۲۰).

در زمان صاحب بن عباد (۳۲۶ تا ۳۸۵ ق/ ۹۴۷ تا ۱۰۰۶ م)، وزیر حاکمان آل بویه، مسجد جامع اصفهان از طرف صحن گسترش یافت و با افزودن یک ردیف ستون آجری، با تزیینات خاص این دوره، شبستان‌های اطراف حیاط را از چهار جهت توسعه دادند (Galdieri, 2011: 56). با روی کار آمدن ملک‌شاه سلجوقی و قدرت گرفتن وزیر مقتدر وی، خواجه نظام‌الملک، اولین تغییرات اساسی در بنای مسجد جامع صورت گرفت و گنبدخانه جنوبی، موسوم به گنبد خواجه نظام‌الملک، ساخته شد. برای ساخت این گنبدخانه، بیست و چهار عدد از ستون‌های شبستان دوره عباسی شکسته شد (گالدیری، ۱۳۹۲: ۱۹۷). در سال ۴۸۱ ق/ ۱۱۰۲ م، دومین گنبد را به نام گنبد تاج‌الملک رقیب و جانشین نظام‌الملک در ضلع شمالی مسجد ساخت. پس از آن با ساخت چهار ایوان، یعنی ایوان جنوبی (صفه صاحب)، ایوان شمالی (صفه درویش)، ایوان شرقی (صفه شاگرد) و ایوان غربی (صفه استاد)، مسجد شبستانی به مسجد چهار ایوانی تبدیل شد (گالدیری، ۱۳۷۰: ۲۱).

تغییرات بعدی مسجد، منحصر به توسعه الحاقات و تزیینات آن بود. در زمان سلطان محمد خدابنده، به مسجد توجه شد و به تاریخ ۷۱۰ ق/ ۱۳۳۱ م، در شمال ایوان غربی مسجد، محراب گچبری زیبایی ساخته شد که اکنون به نام محراب اولجایتو معروف است. در همین دوره، نمای یک طبقه رو به صحن دو طبقه شد (گدار، ۱۳۷۱: ۲۸۴ تا ۲۸۷). در سال ۷۵۷ ق/ ۱۳۷۸ م امیر مبارزالدین محمد مظفری، اصفهان را محاصره و سرانجام تصرف کرد (جناب، ۱۳۷۶: ۲۳۷). در این دوره، شبستان شمالی بین گنبد خاکی و

عنوان ماده خام اولیه پژوهش بود. مطالعات کتابخانه‌ای به همراه خواندن نوشته‌ها، طبقه‌بندی و تحلیل آن‌ها را میسر کرد.

تاریخچه مسجد جامع اصفهان

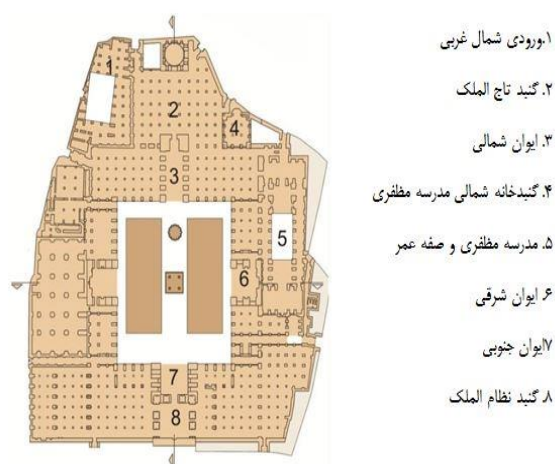
مسجد جامع اصفهان فرآیند توسعه شهری است که پس از فتح اصفهان صورت گرفته است. درباره فتح اصفهان و فاتح آن، نقل قول واحدی در منابع تاریخی اسلامی دیده نمی‌شود. برخی از مورخان آن را سال ۲۱ ق/ ۶۴۲ م (طبری، ۱۳۶۲: ۱۳۰ تا ۱۳۸) و برخی دیگر، سال ۲۳ و ۲۴ ق/ ۶۴۴ و ۶۴۵ م دانسته‌اند (بلاذری، ۱۳۳۷: ۱۳۷؛ یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۰؛ ابن‌فقیه، ۱۳۷۹: ۹۵). مسلمانان در سال ۲۱ ق/ ۶۴۴ م، تازه نهاوند را فتح کرده بودند و حمله بزرگ به اصفهان که فاصله بسیاری با نهاوند داشت، بدون فتح شهرهای مسیر راه، امکان‌پذیر نبود؛ پس شایسته آن است که روایت بلاذری را درباره حمله به اصفهان بپذیریم که طبق نظر او این حمله در سال ۲۳ ق/ ۶۴۴ م صورت گرفته است (منتظرالقائم، ۱۳۷۷: ۲۹). همچنین فاتح این شهر را عبدالله ابن بُدَیل خُزاعی (بلاذری، ۱۳۷۷: ۱۳۸؛ منتظرالقائم، ۱۳۷۷: ۳۲) می‌دانند.

نخستین مسجد جامع اصفهان در ناحیه جی ساخته شد که در مقایسه با یهودیه، وضعیت دفاعی مناسب‌تری داشت. در قرن ۲ ق/ ۸ م، مرکز حکومتی از جی به خوزینان، دهکده‌ای میان جی و یهودیه، منتقل شد. دومین مسجد جامع اصفهان نیز در این ناحیه بر پا شد که محل آن در بافت فعلی شهر چندان مشخص نیست (گوبه، ۱۳۶۵: ۲۸۵). با روی کار آمدن خلیفه منصور عباسی، بار دیگر اصفهان رو به آبادانی نهاد و سومین مسجد جامع در ناحیه یهودیه ساخته شد. بنای اولیه این مسجد به سبک شبستانی با حیاط مرکزی ساخته شد و در دوره خلیفه معتصم (۲۱۸ تا

م، آشوب و هرج و مرج به اصفهان بازگشت. از دوره زندیه، نقاشی دیواری با کتیبه‌ای به تاریخ ۱۱۹۹ ق/ ۱۸۲۰ م در گاو چاه مسجد به جای مانده است (بهرامی، ۱۳۵۸: ۱۹۳). بر اساس کتیبه کاشی‌کاری سردر ورودی فعلی مسجد به تاریخ ۱۲۱۸ ق/ ۱۸۳۹ م مرمت این سردر و بازار جنب سقاخانه آن، در زمان فتحعلی‌شاه صورت گرفته است (هنرفر، ۱۳۴۴: ۱۴۶).

یادگاری و دست‌نوشته‌های مسجد جامع اصفهان

دست‌نوشته‌های به جای مانده در کل مسجد جامع که بررسی و مطالعه شد، ۳۳۸ اثر بودند. بیشترین یادگاری در گنبدخانه نظام‌الملک سمت قبله و کمترین آن در ایوان شرقی نوشته شده بود. در شبستان ورودی شمال غربی در مجاور مقبره مجلسی نیز، تعداد بسیاری یادگاری نوشته شده بود. در ایوان غربی، هیچ گونه اثری از یادگاری دیده نشد (نمودار ۱) (نقشه ۱).

نقشه ۱: موقعیت مکانی بخش‌های مسجد جامع اصفهان (آرشیو مسجد جامع اصفهان).

از نظر خصوصیات نوشتاری، بخش عمده یادگاری‌ها که بیشتر از مرکب برای نوشتن آن‌ها استفاده شده است، در گذر زمان محو شده‌اند و نیمه خوانا یا ناخوانا هستند.

ایوان شمالی صفا عمر ساخته شده و مدرسه مظفری نیز، در ضلع شمال شرقی و شرقی مسجد بنا شد (گذار، ۱۳۷۱: ۶۱ تا ۶۴). با حمله تیمور به اصفهان در سال ۷۸۹ ق/ ۱۴۱۰ م، به دستور وی مردم اصفهان قتل‌عام شدند؛ اما جانشینان وی، با هدایت وزیران مدبرشان، در شهرهای تحت حکومت خود مانند مشهد، هرات، سمرقند و اصفهان طرح‌های عمران و آبادانی را در پیش گرفتند. مسجد جامع اصفهان نیز از این توجه بی‌نصیب نماند و در زمان شاه‌رخ، شبستانی در ضلع شرقی مسجد ساخته شد و برای آنکه ورود به مسجد آسان‌تر شود، در ضلع غربی مسجد سردری را بنا کرد که به نام او به یادگار مانده است (گذار، ۱۳۴۶: ۶۷). همچنین تزیین‌ها و کاشی‌کاری‌های رو به صحن به آن اضافه شد (گذار، ۱۳۷۱: ۲۸۷).

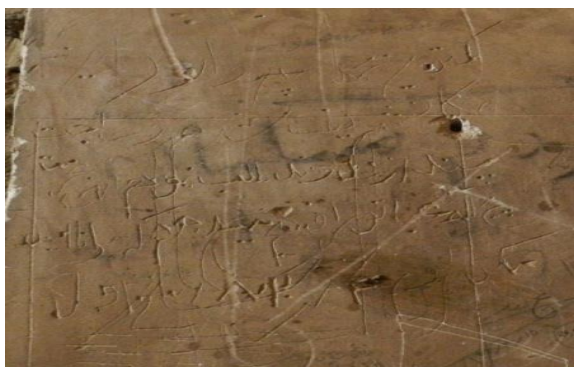
در سال ۸۵۷ ق/ ۱۴۷۸ م، اصفهان در قلمرو نفوذ ترکمانان قراقویونلو قرار گرفت و رئیس آن‌ها، یعنی اوزون حسن، دست به تعمیرات اساسی در مسجد جامع زد. کتیبه‌ای که در مقرنس‌های ایوان جنوبی است، از تعمیر کلی مسجد و بازسازی پوشش ایوان جنوبی و ساخت دو مناره بر فراز آن حکایت دارد (هنرفر، ۱۳۷۳: ۶۹). پس از آن در دوره صفوی، شبستانی در ضلع غربی و نیز شبستان صفوی در جنوب غربی مسجد و با تغییر در قسمتی از شبستان تیموری ساخته شده و کاشی‌کاری‌های نفیسی به مسجد اضافه شد. در سال ۱۱۳۴ ق/ ۱۷۵۵ م و با شکست شاه سلطان حسین از افغان‌ها، صدمات بسیاری به شهر وارد شد؛ اما مسجد اهمیت خود را حفظ کرد. در ایوان مدرسه مظفری، کتیبه‌ای به تاریخ ۱۱۳۹ ق/ ۱۷۶۰ م به دستوری که اشرف افغان برای تعمیر مسجد داده است، اشاره می‌کند (هنرفر، ۱۳۷۳: ۷۱). در سال ۱۱۶۳ ق/ ۱۷۸۴ م، کریم‌خان زند اصفهان را تصرف کرد و برادر خود را به ولایت آن گماشت. پس از مرگ کریم‌خان در سال ۱۱۹۳ ق/ ۱۸۱۴

قدیمی‌ترین دست‌نوشته تاریخ‌دار در محل گنبدخانه شمالی مدرسه مظفری، به تاریخ ۸۲۰ ق/ ۱۴۴۱ م نوشته شده است:

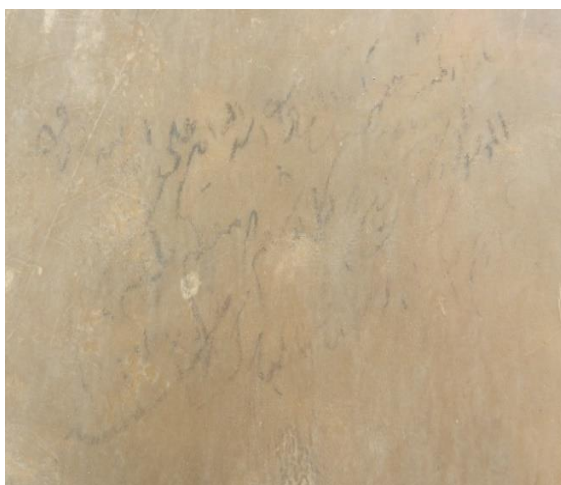
«کمترین محمدحسین وارد این مکان شریف شدم و حاجت پند از کار بد طلب نمودم الهی آله عبا تو را قسم می‌دهم که مرا ناامید مکن یوم ۴ شهر ۸۲۰ ربیع‌الاول»
{خط تحریری} (شکل ۱)

جدیدترین دست‌نوشته مربوط به تاریخ ۱۳۳۱ ق/ ۱۹۵۲ م در ایوان جنوبی دیده می‌شود:

«یادگار العبد حقیر اقل... اسدالله امیرعلی العبد الاقل الموسوی... بنده یادگار نوشتم... رمضان المبارک سنه ۱۳۳۱» {خط تحریری} (شکل ۲)

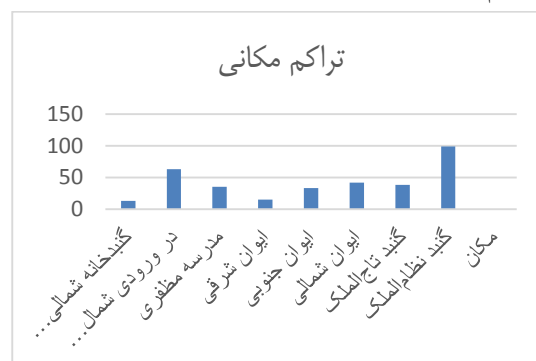

شکل ۱: تصویر گنبدخانه شمالی مدرسه مظفری (نگارندگان، ۱۳۹۳).

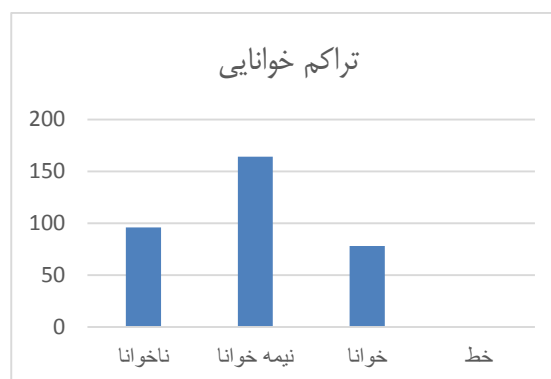

شکل ۲: تصویر ایوان جنوبی (نگارندگان، ۱۳۹۳).

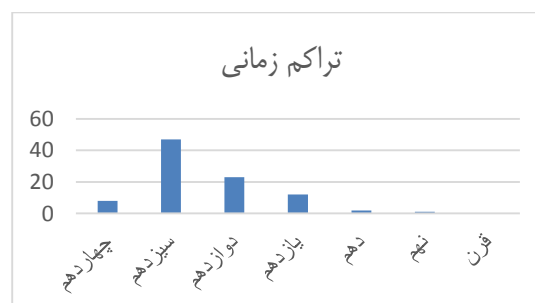
تنها بخش محدودی از این نوشته‌ها به طور کامل خوانده می‌شوند (نمودار ۲). ۹۳ دست‌نوشته تاریخ‌دار هستند و فاصله زمانی ۸۲۰ تا ۱۳۳۱ ق/ ۱۴۴۱ تا ۱۹۵۴ م را در بر می‌گیرند (نمودار ۳). بیشتر یادگاری‌ها متعلق به قرن سیزدهم و چهاردهم قمری/نوزدهم و بیستم میلادی، یعنی هم‌زمان با دوره قاجار هستند.

نمودار ۱: تراکم مکانی یادگاری‌های مسجد جامع اصفهان (نگارندگان، ۱۳۹۳).

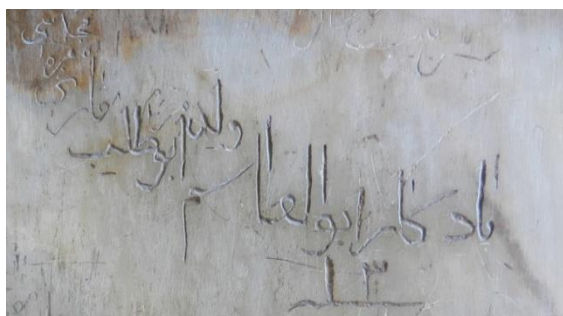
نمودار ۲: تراکم خوانایی یادگاری‌های مسجد جامع اصفهان (نگارندگان، ۱۳۹۳).

نمودار ۳: تراکم زمانی یادگاری‌های مسجد جامع اصفهان (نگارندگان، ۱۳۹۳).

«فردا كه به بود اذالسماء انشقت
[اذا] النجم يوم انك دلت

«یادگار ابوالقاسم ولد ابوطالب قاری مقبره‌ی مجلسی سنه ۱۳۰۰» {خط ثلث} (شکل ۶).

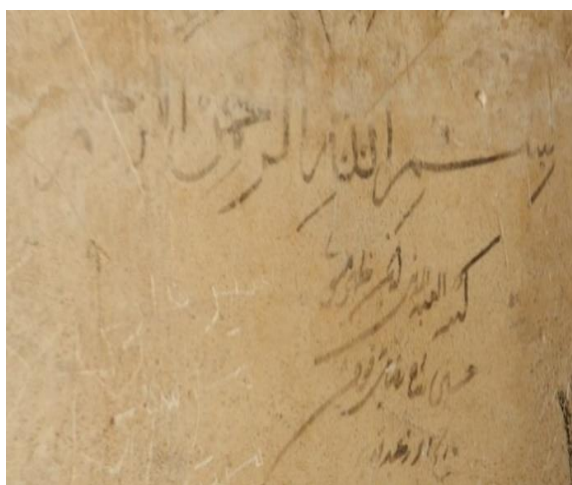

شکل ۶: تصویر ایوان جنوبی (نگارندگان، ۱۳۹۳).

در برخی از این یادگاری‌ها، نویسنده با عناوین خاص، با خضوع و تواضع از خود یاد کرده است:

«بخط العبد الاقل غریب مهجور از ولایت... ابن غیاث‌الدین جوینی من اعمال اسفراین بتاریخ غره شهر صفر سنه ۱۰۱۳»^۸ {خط شکسته نستعلیق}.

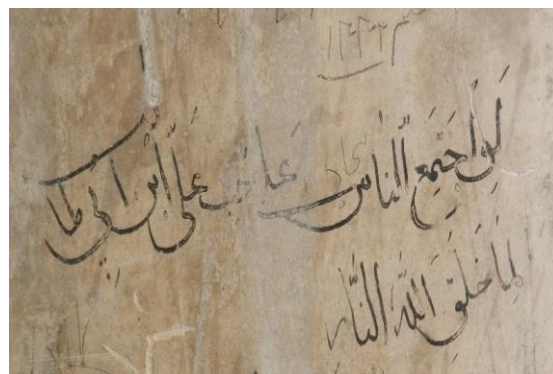
«بسم الله الرحمن الرحيم كتبه العبد المذنب الفقير حقير موسوی حسین شاه رضایی فومن {در اصل نوشته با همین نگارش آمده است و منظور پسوند فامیل تحت عنوان شاه رضایی فومن یا فومنی است} بتاریخ شهر...» {بسم الله...} خط نسخ، (کتبه العبد...) شکسته نستعلیق {شکل ۷}.

شکل ۷: تصویر شبستان شمال شرقی گنبد تاج‌الملک (نگارندگان، ۱۳۹۳).

احادیث، روایات و اشعار عربی هم در این گروه قرار می‌گیرند. صلوات کبیره، ذکر نام پیامبر و اصحاب ایشان و نیز ذکر روزهای هفته مانند یا قاضی الحاجات که ذکر روز دوشنبه بوده، از دیگر موضوعاتی است که در این گروه قرار می‌گیرند:

«لو اجتمع الناس علی حب علی بن ابی طالب لما خلق الله النار»^۳ {خط نسخ} (شکل ۵).

شکل ۵: تصویر ورودی شمال غربی (نگارندگان، ۱۳۹۳).

نام نویسنده و تاریخ

رایج‌ترین و ساده‌ترین یادگاری‌ها این گروه هستند که به شیوه‌های متنوعی نوشته شده‌اند؛ به طور مثال، نام نویسنده و تاریخ حضور او در مسجد:

«یادگار میر نادر میرزا سنه ۱۱۸۴»^۴ {خط تحریری}.

گاهی نیز فقط تاریخ حضور در مسجد بدون نام یا نام بدون ذکر تاریخ نوشته شده است:

«بتاریخ یوم ۱۷م {هفدهم} شهر صفر الحرام سنه ۱۲۱۹»^۵ {خط شکسته نستعلیق}.

«یادگار محمد تراب»^۶ {خط محقق}.

در گروه دیگری از این دست‌نوشته‌ها، به شغل نویسنده نیز اشاره شده است که مجموعه‌ای از مشاغل همچون: علاف، صراف، صندوق‌ساز، قاری، بقال، تاجر، معمار، خیک‌دوز، قلیان‌فروش، حجار، عطار و نقاش هستند.

«رضا ولد مشهدی اکبر صندوق‌ساز خدا رحمتش کند»^۷

{خط تحریری}.

اشعار

اشعاری که در دست‌نوشته‌ها به آن‌ها توجه شده است، به سه گروه تقسیم می‌شوند: دسته اول اشعار شاعران صاحب نام یا صاحب کتاب؛ مانند حافظ، سعدی، ابوسعید ابوالخیر، محتشم کاشانی، سروری کاشانی، بابا اصلی دماوندی و ملافضل علی نصرآبادی.

«هوالباقی

آنان که خاک را به نظر کیمیا کنند
آیا بود که گوشه چشمی به ما کنند»^۹
{خط تحریری} حافظ (سبک عراقی)

«دل زبردستان نبایسد شکست
مبادا که روزی شوی زبردست»^{۱۰}
{خط شکسته نستعلیق}

سعدی (سبک عراقی)
«ای روی تو ماه عالم آرای همه
وصل تو [شب و روز تمنای همه]
(تصویر ۸) {خط شکسته نستعلیق}
ابوسعید ابوالخیر (سبک خراسانی)

«قربان چشم [کم نگه] پر فتنه‌ات شوم
قربان آن ... کردند
کم میکنی نگاه ولی خوب میکنی
[قربان طرح و وضع نگه کردند شوم]»^{۱۱}
{خط تحریری}

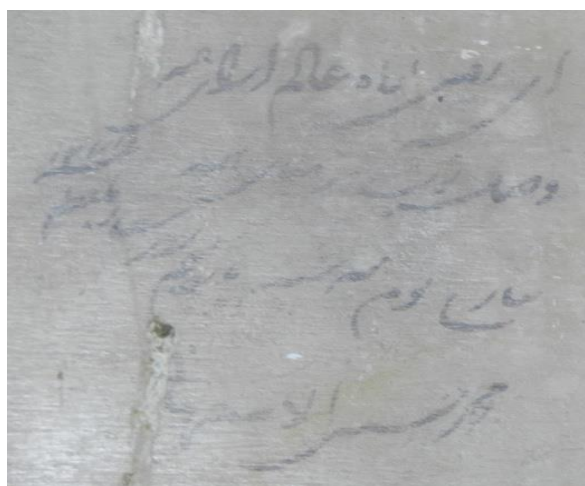
محتشم کاشانی (سبک اصفهانی)
«زان پیش که با روح فتد کار دلم
سودای تو گرم کرد بازار دلم
بر کهنه بنای چرخ سبقت دارد
تاریخ غمت بر در و دیوار دلم»^{۱۲}
{خط تحریری}

سروری کاشانی (سبک اصفهانی)

«جهان جام و فلک ساقی اجل می
خلایق باده نوش مجلس وی
[خلاصی نیست هیچکس را
ازین جام و ازین ساقی ازین می]»^{۱۳}
{خط تحریری}

بابا اصلی دماوندی (سبک اصفهانی)
«گر بهم برزده بینی خط من عیب مکن
که مرا محنت ایام بهم برزده است»^{۱۴}
{خط نستعلیق}

منسوب به ملافضل علی نصرآبادی (دوره بازگشت ادبی)

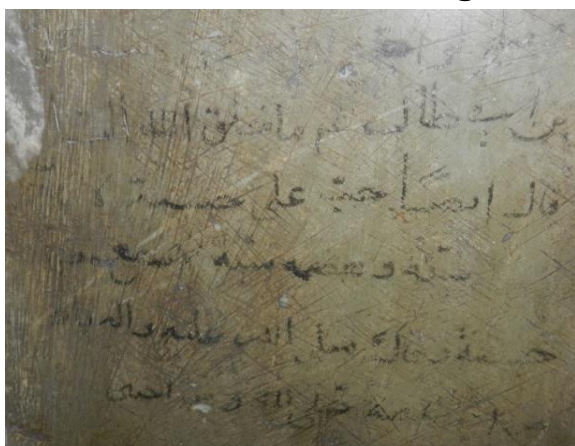
شکل ۸: تصویر گنبدخانه نظام‌الملک (نگارندگان، ۱۳۹۳)

دسته دوم اشعار، در زمره ادبیات شفاهی قرار می‌گیرند و متعلق به شاعران گمنامی هستند که به علت محبوبیت اشعار آن‌ها بر زبان و قلم به جای مانده است، مانند:

«نوشتم من بر این دیوار خانه
تا بماند زمن مسکین نشانه
اگر گویند این مسکین کجاست
بگو بگریخت از دست زمانه»^{۱۵}
{خط شکسته نستعلیق}

«چون رسیدم بدین خجسته مقام
گفتم ای ذوالجلال و الاکرام»^{۱۶}
{خط تحریری}

«... بن ابی طالب... ما خلق الله...
قال ايضاً حب علي حسنة...
سنة و بعضه سنة...
حسنة و... صلى الله عليه و آله...
صلى الله و...» (شکل ۱۰ کل)
{خط نسخ}.

شکل ۱۰: تصویر گنبدخانه نظام‌الملک
(نگارندگان، ۱۳۹۳).

دست‌نوشته‌های ترکیبی

در این گروه، دست‌نوشته‌هایی قرار می‌گیرند که ترکیبی از نظم و نثر هستند:

«... گرفتند عالم... ولیکن بردند با خرد... یادگار
کمترین خلق‌ها محمدتقی ولد مرحوم مغفور جنت مکان
حاجی محمدکاظم باقر مشهور به بازار مرغی بتاريخ يوم
چهارشنبه ۳ ماه شعبان قلم گردید سنه ۱۲۶۷ خدا پدران
شیعی را بیامرزد که مهر و وقف
بر این نوشته می‌افتد بگو خداوندا پدر این مرد سیاه‌رو
بیامرزد سنه ۱۲۶۷ اگر پهلوانی اگر تیغ‌زنی... اهل
برون...»^{۲۰}

نشستی بجای دگر کس بسی
نشیند بجای تو دیگر کسی «سعدی (سبک عراقی).
روزی تو و اگر بچینی...
... کسب تو زرین باشد

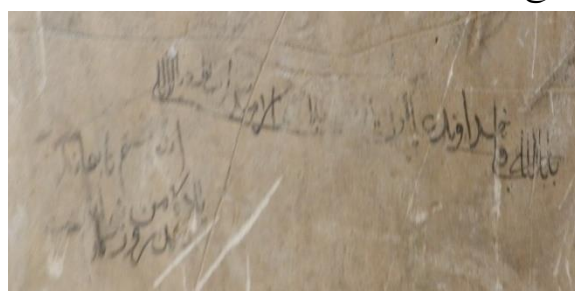
«از بسکه در زمانه یکی اهل [درد نیست
اظهار درد خویش بر در و دیوار] میکنم»^{۱۷}
{خط شکسته نستعلیق}.

«در رشته ایجام اگر جای توام
اینقدر مطاعم و بی‌آزار توام
مخلوق توام اگرچه طاعت نکنم
در کار تو نیستم ولی در کار توام»^{۱۸}
{خط نستعلیق}.

گروه دیگر اشعار پایان نسخه (خاتمه‌الکتاب)
هستند که نویسنده در پایان کتاب خود این اشعار را
می‌نوشته است؛ مانند:

«این نوشتم تا بماند یادگار
من نباشم خط بماند روزگار» (شکل ۹)
{خط تحریری}.

نسخه شفاء‌الاسقام و الاحزان، ملا محمدعمر، به
تاریخ ۸۸۸ ق به خط سلیمان قونوی.

شکل ۹: تصویر شبستان شمال شرقی گنبد تاج‌الملک
(نگارندگان، ۱۳۹۳).

«هر که خواند دعا طمع دارم
زانکه من بنده گنه کارم»^{۱۹}
{خط نسخ}.

متن فوق در انتهای رساله جراحی، به خط گدا علی
مازندرانی، منسوب به ملا فضل‌علی نصرآبادی، هم‌زمان
با فتح‌علی‌شاه قاجار در دیوان شعر مجلس افروز آمده
است.

تعداد محدودی اشعار عربی نوشته شده است، مانند:

شکل ۱۲: تصویر ایوان جنوبی (نگارندگان، ۱۳۹۳).
«الکاتب المذنب حجة إيماني المسكين عبدنا محمد...»

سنه ۱۱۹۵

التماس فاتحه»^{۲۲} {خط نسخ}.

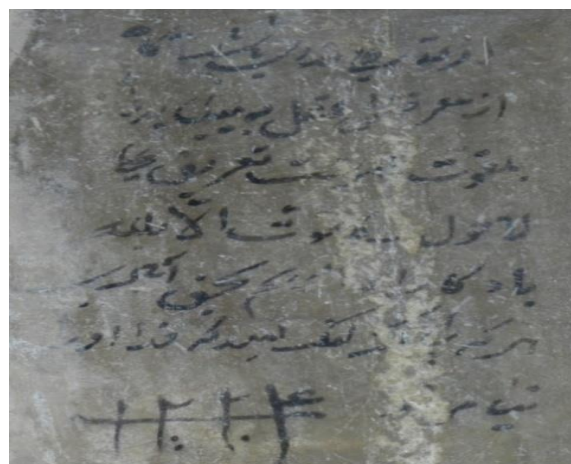
تقاضای محو نکردن نوشته

در این دست‌نوشته‌ها، نویسندگان کسی را لعنت کرده است که این نوشته او را پاک یا محو کند و او را از آمرزش الهی محروم کرده است:

«شعبان المعظم سنه ۱۲۱۳... امیر... یادگار... شد

هر که این خط سیاه کند جگرش را علی
کباب کند»^{۲۳} {خط شکسته نستعلیق}
(منسوب به ملا فضل علی نصرآبادی).

«... از معرفتش عقل به... لا حول ولا قوة الا بالله
یادگار... آبادی هر که پاک کند امید که خدا او را نیامرزد
سنه ۱۲۲۴» (شکل ۱۳) {خط تحریری}.

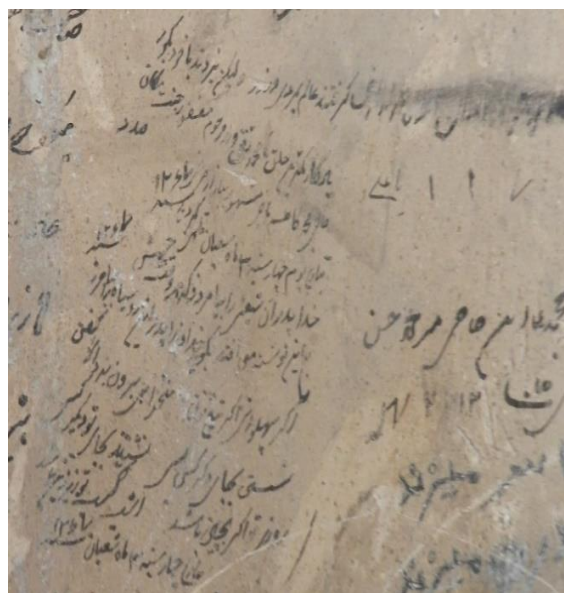

شکل ۱۳: تصویر گنبدخانه نظام‌الملک
(نگارندگان، ۱۳۹۳).

«... هر که نوشته را پاک کند خدا ازو راضی نباشد
یادگار ابوالقاسم ولد زین‌العابدین نجم آبادی...»^{۲۴}
{خط تحریری}.

بتاریخ چهارشنبه ۳ ماه شعبان سنه ۱۲۶۷» (شکل
۱۱) {خط شکسته نستعلیق}.

در نشر این نوشته‌ها، به طلب آمرزش برای
نویسندگان، دعا و تقاضای حفظ خط اشاره شده
است.

شکل ۱۱: تصویر ایوان شمالی (نگارندگان، ۱۳۹۳).

التماس دعا و طلب آمرزش

در این گروه نوشته‌ها، نویسندگان درخواست التماس
دعا یا طلب آمرزش برای خود و دیگران کرده است.
«یادگار کوچک ولد مرحوم آقا محمد جعفر خود
را بیامرزد چولانکرا (چولانگر را) که بگوید خودا
(خدا) آقا کوچک را بیامرزد تاریخ ۲۹ ماه شعبان سنه
۱۲۳۱»^{۲۱} {خط تحریری}.

«الهی بحرمت خمیسۃ النجبا این رو سیاه را از
مرحمت و عنایات که خور (شایسته) خدایی و
صانعت توست محروم و بی نصیب مفرما الهی
بجلال عزت المذنب العاصی محمد حسن... یادگار
محمدحسین اصفهانی» (شکل ۱۲) {خط
نستعلیق}.

شرح حال و درد دل

بررسی محتوای دست‌نوشته‌های نثر، بیانگر احساسات و افکار و عقاید نویسندگان آن است؛ اندوه، شادی، گلایه یا واقعه‌ای که نویسنده را متأثر کرده است. سه گروه عمده این نوشته‌ها، درخواست و شرح واقعه و درد دل را شامل می‌شوند.

موضوعاتی که در درخواست‌ها به آن اشاره شده، تمنا و انجام عملی بوده که از نظر نویسنده حایز اهمیت بوده است؛ مانند:

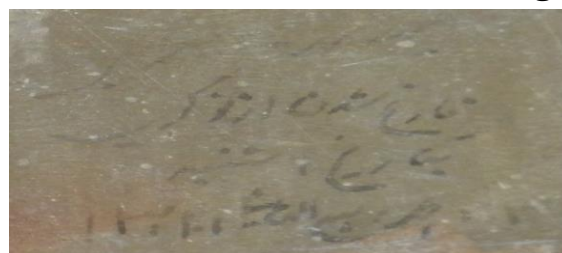
«الهی بحرم محمد و علی و فاطمه و حسن و حسین و نه فرزند ممجعفر (محمدجعفر) امام کرامت شیعیان را زیارت نجف اشرف نصیب کن به صدق یا علی جمیع شیعیان عبدالغفار... سنه ۱۱۰۲» {خط تحریری}.

«یا کریم کارساز کار مرا بحق بزرگواری خود الهی بحق جناب محمد... یکصد و بیست ... و به حرمت امام حسین... و بحق رب العالمین... سوای درگاه تو چه خواهیم» {خط تحریری}.

«دردمند نگرداند ز بنده جهل یا رب... و همیشه کسی... بر ما دعا کند... مبارک محمد آقایی» {خط تحریری}.

واقعه‌هایی که در متون نثر از آن‌ها یاد شده است شامل: آوردن فدیة به مسجد، حضور و عبادت در مسجد، جفای یار، اختلاف بر سر املاک شخصی، گرانی نان و امور شخصی هستند.

«... فارغ شدن از نوکری بتاریخ دوشنبه اول شهر ربیع‌الثانی سنه ۱۳۲۱» (شکل ۱۴) {خط تحریری}.

شکل ۱۴: تصویر گنبدخانه نظام‌الملک (نگارندگان، ۱۳۹۳)

«بتاریخ ۱۷ شهر ربیع‌الثانی در... آمدم اینجا و کاهو... سرکه خوردیم و دعا بجان خوننده (خواننده) کردیم سنه ۱۱۹۵» {خط تحریری}.

«تاریخ فوت پدر مرحوم سلخ جمادی‌الثانی سنه ۱۱۴ تاریخ فوت مغفرت و غفران ماه در ظهر یوم الخمسین ۲۲ شهر محرم‌الحرام سنه... ایضاً بتاریخ... جمادی‌الاول سنه ۱۱۶۰» {خط نسخ}.

«زمانیکه اولین پسر آقای میرزا جعفر خوانساری در خصوص یکدانگ ملک شخصی مرافعه نمودیم تا جمعه صرفاً... بود که جنگ داشت که سهم بردن آمد... شریف باد شدیم بسیار نوشتم که پندی باشد زمانیکه... مسجد جمعه تارک صلوة دعایی میرمحمد میرزانویس سنه ۱۳۰۰» {خط تحریری}.

«شانزدهم شهر صفر وارد این مکان شدیم در ملازمت ملازمان سرکارعالی آقا زمان... و عالی قدران آقارضای تاجر قزوینی العبد محمد مهدی قزوینی خوش منزل اصفهان اینجانب کو با نظر خدا هست اینجا» {خط تحریری}.

درد دل‌ها بیشتر جنبه گلایه یا بیان اندوه و غمی را دارند که نویسنده را آزرده است:

«سردار ولد محمد مجتبی... بگذر خدایا در درد و غم ببند بتاریخ ۲ شهر ربیع‌الثانی سنه... باتفاق ملا میر ملا محمد ولد علی میرزا بابا علمدار یادگار» {خط تحریری}.

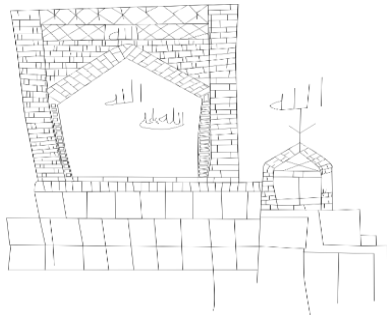
«تمام عمر صرف رفیق کردم تمام فکر خودش بود فکرم باش ندیدم یادگار میرزا عبدالکریم ولد سید محمد جواد جوزدانی» {خط تحریری}.

«خداوند عالم او را محتاج پدر و برادر خود نکند یحیی محمدالله» {خط شکسته نستعلیق}.

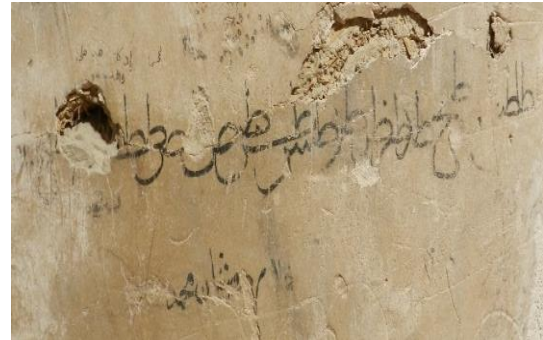
«کمرا بکام دشمن کردی آخر سیه شد» {خط تحریری}.

تمرین خط

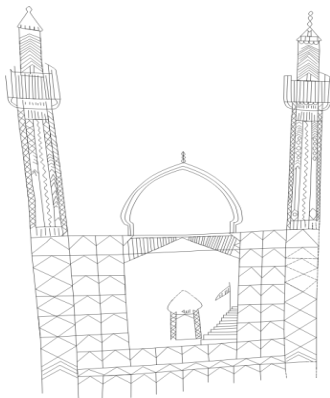
این دست‌نوشته‌ها تکرار حروف یا کلماتی هستند که به صورت پیوسته یا در هم تنیده، به منظور خوشنویسی و تمرین خط نوشته شده‌اند (شکل ۱۵) {خط نسخ}.

الف

شکل ۱۵: تصویر شبستان شمال شرقی گنبد تاج‌الملک (نگارندگان، ۱۳۹۳).

ب

نقوش

تعداد نقوش شناسایی شده در مسجد، ۶۲ عدد است. بیشترین یادگارنگاره‌ها در ایوان جنوبی و کمترین آن‌ها در ایوان شمالی دیده می‌شود. در گنبد نظام‌الملک و ایوان شرقی، یادگارنگاره‌ای دیده نشد.

یادگارنگاره‌ها شامل

. نقوش‌های گیاهی همانند گل و گیاه و اسلیمی؛

. نقوش حیوانی همانند بز، اسب و پرند؛

. نقوش انسانی همانند نقش مرد سوارکار، شخصی در

حال کار، شخصی در کنار یا زیر اثری همانند بالن که

کاربری و نوع اثر (تصویر ۱۶ پ) آن مشخص نیست.

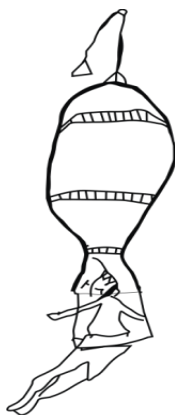
. طرح بنا که به نظر می‌آید بخشی از مسجد را به

تصویر کشیده‌اند.

. تعداد بسیاری چوب‌خط که احتمالاً کارگران با

کمک آن‌ها، روزهای کار خود را محاسبه می‌کرده‌اند

(شکل ۱۶).

ت

نتیجه

یادگاری‌های مسجد جامع اصفهان، بیانگر تفکر و اندیشه و احساس مردمی است که به مسجد آمده و رفته و اثری از خود برجای گذاشته‌اند؛ بنابراین، از لحاظ بررسی ارزش‌های اجتماعی و ادبی و مذهبی، درخور توجه هستند؛ زیرا انعکاسی از جریان‌ها و تحولات وسیعی هستند که با این یادگاری‌ها به درون بنا نفوذ کرده‌اند و سابقه تاریخی یادگارنویسی را حداقل در مسجد جامع روشن می‌کنند. دست‌نوشته‌ها به گروه اجتماعی خاصی تعلق ندارند و طیف گسترده‌ای از اقدار جامعه، از تاجر و معمار و نقاش تا عطار و حجار و خیک‌دوز و صندوق‌ساز را در بر می‌گیرند. تحلیل فضایی یادگاری‌ها حاکی از آن است که گنبدخانه نظام‌الملک و ایوان جنوبی و ورودی شمال غربی مجاور مقبره مجلسی، بنابر روش‌های آماری، بیشترین تراکم نوشتاری را دارند. این نشان دهنده کارکرد مذهبی اجتماعی این بخش‌هاست. این الگوی رفتاری در کالبد بنا، تا به امروز ادامه دارد. گنبدخانه نظام‌الملک و ایوان جنوبی، به لحاظ قرار گرفتن در سمت قبله، اصلی‌ترین بخش مسجد هستند و به ورودی شمال غربی در جنب مقبره مجلسی، به لحاظ کارکرد زیارتی بیشتر توجه شده است.

سبک نگارش دست‌نوشته‌ها از روش خاصی پیروی نمی‌کند و در آن‌ها انواع خطوط، از ثلث و محقق و نسخ گرفته تا نستعلیق و شکسته نستعلیق و تحریری دیده می‌شود. دست‌نوشته‌ها را مردم عادی بر روی دیوار نوشته‌اند؛ بنابراین، تمامی قواعد خوشنویسی را رعایت نکرده‌اند.

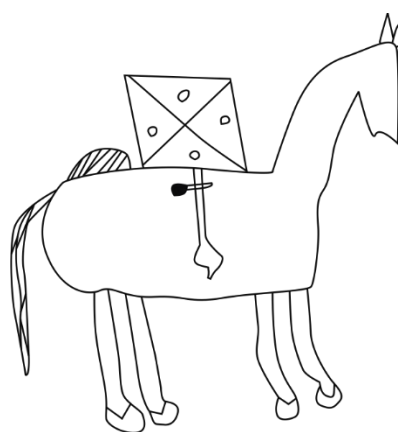
برخی از یادگاری‌هایی که در سایر بناهای مطالعه شده دیده می‌شود، شاعران گمنامی دارند؛ ولی به لحاظ محبوبیت، متداول و رایج شده و پیوسته در بناهای مختلف در متن یادگاری‌ها تکرار شده‌اند. همچون:

ث

پ

چ

ج

ح

شکل ۱۶: تصویرهای الف. مدرسه مظفری؛ ب. ایوان شمالی؛ پ. ایوان جنوبی؛ ت. ایوان جنوبی؛ ث. ایوان جنوبی؛ ج. ایوان جنوبی؛ چ. ایوان جنوبی؛ ح. مدرسه مظفری (نگارندگان، ۱۳۹۳).

چون رسیدم بدین خجسته مقام
گفتم ای ذوالجلال والا کرام
(نمونه‌های موجود در مسجد جامع، مدرسه چهارباغ، بقعه
پیربکران، بقعه ابوبکر تایبادی).

من نوشتم تا بماند یادگار
من نباشم خط بماند روزگار
(نمونه‌های موجود در مسجد جامع اصفهان، مدرسه
چهارباغ، بقعه ابوبکر تایبادی).

در یادگاری‌هایی که متعلق به سده‌های نهم تا دوازدهم
قمری هستند، مضامین سستی ادب فارسی به چشم
می‌خورد و مضامین و تعبیرات پیچیده و تصنعی در آن‌ها
به کار برده شده است؛ مانند العبد الحقیر فقیر مذهب. با
نزدیک شدن به انقلاب مشروطه و گرایش ساختارهای
ادبی به سوی سادگی و فراخور درک عامه، اشعار عامیانه
و تصنیف و ترانه‌ها متداول می‌شود. در برخی از این
دست‌نوشته‌ها، به مثابه اسناد تاریخی و اقتصادی و
اجتماعی، به وقایعی همچون فوت امام جمعه، گرانی نان،
دادوستد املاک، معاملات و طلاق اشاره شده است.

با توجه به ممنوعیت تصویرنگاری انسان در بناهای
مذهبی و نبود این گونه نقوش، نقش‌های انسانی به دست
افراد گمنام کشیده و این تصاویر به صورت نامحسوس،
بخشی از نقوش مسجد را تشکیل داده‌اند.

پی‌نوشت

۱. منذری در این باره نوشته است: «او روی دیوارها
می‌نوشت و کمتر جایی از محلات مشهور در شهر بود،
جز آنکه خط وی روی آن وجود داشت. به طوری که
برخی از فرماندهان نیروی دریایی گفتند که وارد بحر مالخ
شدند وسط آنجا در جزیره ای دیواری دیدند و خط وی
را روی آن دیدند» (منذری، ۱۳۶۰: ۳۱۵۲).

۲. محمدباقر، ۱۲۹۱

۳. علامه مجلسی، بحارالانوار: ۲۴۸

۴. محل نگارش ایوان جنوبی.

۵. محل نگارش ایوان جنوبی.

۶. محل نگارش ورودی شمال غربی.

۷. محل نگارش ورودی شمال غربی.

۸. محل نگارش مدرسه مظفری.

۹. محل نگارش ورودی شمال غربی.

۱۰. محل نگارش مدرسه مظفری.

۱۱. محل نگارش ورودی شمال غربی.

۱۲. محل نگارش ایوان جنوبی. نویسنده و شاعر قرن

یازدهم هجری قمری که اشعار وی به صورت کتاب
تدوین نشده است.

۱۳. محل نگارش گنبدخانه نظام الملک. نویسنده و

شاعر قرن یازدهم هجری قمری که اشعار وی به صورت
کتاب تدوین نشده است.

۱۴. محل نگارش مدرسه مظفری.

۱۵. محل نگارش گنبدخانه نظام الملک.

۱۶. محل نگارش ورودی شمال غربی.

۱۷. محل نگارش ایوان شمالی.

۱۸. محل نگارش شبستان شمال شرقی گنبد تاج الملک.

۱۹. محل نگارش شبستان شمال شرقی گنبد تاج الملک.

۲۰. به علت حفظ امانتداری واژگان نوشته شده در

مقاله کاملاً مشابه متن دست نوشته‌ها آورده شده است.

منظور از «قلم گردید» همان «نوشته شد» است.

۲۱. محل نگارش ایوان جنوبی.

۲۲. محل نگارش ایوان شرقی.

۲۳. محل نگارش گنبدخانه نظام الملک.

۲۴. محل نگارش گنبدخانه نظام الملک.

۲۵. محل نگارش گنبدخانه نظام الملک.

۲۶. محل نگارش گنبدخانه نظام الملک.

۲۷. محل نگارش ورودی شمال غربی.

۲۸. محل نگارش گنبدخانه نظام الملک.

. کاشانی، محتشم، (۱۳۷۹)، دیوان محتشم کاشانی،
 مصحح اکبر بهداروند، ج ۱، تهران: نگاه.
 . گالدیری، اوژینو، (۱۳۷۰)، مسجد جامع اصفهان،
 ترجمه عبدالله جبل عاملی، تهران: سازمان میراث
 فرهنگی.

. -----، (۱۳۹۲)، مسجد جامع اصفهان، ترجمه
 عبدالله جبل عاملی، اصفهان: فرهنگستان هنر.
 . گذار، آندره، یدا گذار، ماکسیم سیرو، (۱۳۷۱)، آثار
 ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، ج ۱ و ۲، مشهد:
 آستان قدس رضوی.

. مافروخی اصفهانی، مفضل بن سعد، (۱۳۸۵)، محاسن
 اصفهان، ترجمه حسین بن محمد آوی، به کوشش
 اقبال آشتیانی، اصفهان: شهرداری اصفهان.
 . مجلسی، محمدباقر، (۱۳۶۲ق)، بحارالانوار، تحقیق و
 تعلیق سیدجواد علوی، ج ۳۹، تهران: دارالکتب
 اسلامی.

. محمدباقر، (۱۲۹۱ق)، یادگاری‌های مدرسه چهارباغ
 اصفهان، به دستور ظل السلطان، نسخه خطی،
 کتابخانه مجلس شورا.

. منذری، زکی‌الدین ابومحمد عبدالعظیم بن عبدالقوی،
 (۱۳۶۰)، التکمله لوفیات النقلة، ج ۳، بیروت:
 مؤسسه الرساله.

. نصرآبادی، ملا فضل‌علی، (۱۳۸۵)، دیوان مجلس
 افروز، قم: الطیار.

. هروی، ابوالحسن علی بن ابو بکر، (۱۴۲۳ه.ق)،
 الاشارات الی معرفه الزیارات، قاهره: مکتبه الثقافه
 الدینیه.

. هنرفر، لطف‌الله، (۱۳۴۴)، گنجینه آثار تاریخی اصفهان،
 اصفهان: کتابفروشی ثقفی.

. -----، (۱۳۷۳)، آشنایی با شهر تاریخی
 اصفهان، اصفهان: گلها.

۲۹. محل نگارش گنبدخانه نظام‌الملک.

۳۰. محل نگارش ایوان جنوبی.

۳۱. محل نگارش ایوان شرقی.

۳۲. محل نگارش گنبدخانه نظام‌الملک.

۳۳. محل نگارش ایوان جنوبی.

۳۴. محل نگارش ایوان شرقی.

۳۵. محل نگارش شبستان شمال شرقی گنبد
 تاج‌الملک.

کتابنامه

الف. کتاب های فارسی

. قرآن کریم، (۱۳۸۱)، ج ۴، قم: اسوه.

. ابن فقیه، احمد، (۱۳۷۹)، مختصرالبلدان، ترجمه ح.
 مسعود، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

. ابوالخیر، ابوسعید، (۱۳۶۸)، سخنان منظوم ابوسعید
 ابوالخیر، مقدمه سعید نفیسی، ج ۳، تهران: کتابخانه
 سنائی.

. بلاذری، احمد، (۱۳۳۷)، فتوح البلدان، ترجمه محمد
 توکل، تهران: نقره.

. حافظ، شمس‌الدین محمد، (۱۳۸۳) دیوان حافظ، ج ۲،
 تهران: احیاء کتاب.

. جناب، میرسیدعلی (ژان شاردن)، (۱۳۷۶)، الاصفهان،
 به کوشش محمدعلی ریاضی، تهران: سازمان میراث
 فرهنگی.

. خوارزمی، خطیب، (۱۳۷۶)، مناقب خوارزمی در
 منصب امام علی، مترجم ابوالحسن حقیقی، تهران:
 خانه کتاب.

. سعدی، (۱۳۸۸)، بوستان سعدی، مصحح عزیزالله
 علیزاده، تهران: فردوس.

. طبری، محمد بن جریر، (۱۳۶۲)، تاریخ طبری، مترجم
 ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.

- . یاقوت حموی بغدادی، (۱۳۸۳)، معجم البلدان، مترجم علی نقی منزوی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- . یعقوبی، احمد ابن اسحاق، (۱۳۵۶)، البلدان، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- . گوبه، هانیس، (۱۳۶۵)، «شهر اصفهان»، نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران: ارشاد اسلامی، ص ۲۸۴ تا ۳۰۱.

د. کتاب های لاتین

- . Galdieri, Eugenio. (2011). Masjed-e Jome, Isfahan: Three Contributions to the Knowledge of its Material History". Researcher center of Iranian Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization. Embassy of Italy. Tehran. P۴۹, p ۶۰.

ب. مقالات

- . بهرامی، مریم، (۱۳۵۸)، «کشف تاریخ جدید نقاشی دیواری در گاو چاه مسجد جامع اصفهان»، اثر، ش ۲۲ و ۲۳، ص ۱۸۵ تا ۱۹۵.
- . شاهمندی، اکبر و شهاب شهیدانی، (۱۳۹۱)، «بررسی و تحلیل یادگارنویسی در بقعه پیربکران اصفهان از دوره ایلخانی تا عصر قاجار (۱۳۴۳-۱۳۴۴ ه.ق/ ۱۹۲۴-۱۳۸۳ م)»، پژوهش‌های تاریخی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره دوم (پیاپی ۱۴)، ص ۴۵ تا ۶۴.
- . صالحی کاخکی، احمد، (۱۳۷۸)، «یادگاری‌های گنبدخانه تربت شیخ جام»، رواق، ش ۳، ص ۶۹ تا ۷۷.
- . -----، (۱۳۷۹)، «یادگاری‌های گنبدخانه مزار مولانا زین‌الدین ابوبکر تایب‌ادی»، رواق، ش ۵، ص ۲۳ تا ۲۹.
- . گدار، آندره، (۱۳۴۶)، «مسجد جامع عتیق اصفهان»، ترجمه جلال ستاری، هنر و مردم، ش ۶۱ و ۶۲، ص ۶۵ تا ۶۷.
- . منتظرالقائم، علی اصغر، (۱۳۷۷)، «نخستین فاتح اصفهان بعد از اسلام»، پژوهش‌های تاریخی دانشگاه اصفهان، ش ۱۵، ص ۲۵ تا ۳۴.

ج. مجموعه مقالات

- . خسروجردی، معظم و مریم محمدی، (۱۳۸۱)، «مدرسه غیاثیه خرگرد (خواف)»، به کوشش کاظم ملازاده و مریم محمدی، دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی ۵: مدارس و بناهای مذهبی، تهران: سوره مهر، ص ۱۰۴ تا ۱۰۶.